

ORDSPRÅK SOM ÖPPNA FORMLER I DAGENS SVENSKA

NATALIA WALAWENDER

Adam Mickiewicz University, Poznań

ABSTRACT. The present article develops some of the ideas contained in my MA-thesis *Ordspråk i modern svenska...* This article deals with analysis of proverbs as open formulae in Modern Swedish. It refers to a research done on two data corpora consisting of newspaper material and on some other newspaper articles and advertisements from the years 1997–2004. In the written sources of Swedish proverbs available today some syntactic and semantic matrices serving for the construction of proverbs can be distinguished. In the research part of this article some forms of variation of the original matrix formulae have been observed and described. The conclusion is that the proverbs in Modern Swedish still undergo variation within the frames of the formulae, just as they probably did in the days of oral culture.

1. INTRODUKTION

Föreliggande artikel har till syfte att visa hur de gamla, ur den muntliga kulturen härstammande, och enligt talspråklighetens regler utformade ordspråken än i dagens elektroniska kultur fungerar som öppna formler, som tillåter variation inom vissa ramar. Artikeln är en vidareutveckling av resonemanget kring tendenserna berörda i min magisteruppsats (Walawender 2004).

1.1. TALSPRÅKLIGHET OCH DESS REGLER

I likhet med andra europeiska språk med lång skriftspråkstradition har svenskan i sin standardvariant inbegripit vissa element som härstammar från den pre-litterära tiden. Sådana element är bl.a. ordspråk, sagor och sägner, legender och visor, ramsor och rim, samt ordstäv m.fl. Dessa företeelser konstituerar det språkskikt som kan – efter Swahn 2000:9 – kallas för folkdikt. Som en del av

folkdikten med rötter i den muntliga kulturen är ordspråk följaktligen utformade efter oralitetens regler. I ett samhälle präglad av muntlig kultur fanns det inga andra möjligheter att komma tillbaka till ett yttrande än att komma ihåg det. Det som en gång sades måste sägas på ett sådant sätt som gjorde det möjligt att återskapa yttrandet. "Tänk tankar som går att komma ihåg" (Ong 1990:47). Därför fanns det bestämda regler och mönster efter vilka man utformade sina tankar. Minneskonsten spelade en stor roll i överföringen av kunskapen och kulturarvet, således utvecklades en speciell minnesteknik. Det uppstod fasta formler och epitet som fungerade som ett förråd att ösa ur. Det existerade typiska hjältefigurer (t.ex. den vise Nestor, den mångförlagne Odysseus) och standardiserade teman. Det fanns rytmiska och syntaktiska matriser som man avpassade yttrandena efter. Yttrandena eller texterna byggdes på upprepningar och motsatser, på alliterationer och assonanser, och på andra, fasta konstruktionsprinciper (efter Ong 1990:46ff). Det är dock också viktigt att påpeka att en del svenska ordspråk kan spåras tillbaka till bl.a. Bibeln (jmf Söderbäck 1987), vilket tyder på införlivande av element ur skriftspråket i den muntliga folkdikten. Å andra sidan är Bibeln en urkund som till en stor del skrevs ner efter muntliga berättelser och sedan översattes till olika språk och lästes upp i kyrkorna och hemmen. Man kan alltså i det här fallet tala om något slags cirkulär oralitet.

1.2. SKRIFTLIGA KÄLLOR

Vad den svenska ordspråksskatten beträffar, kan man idag hämta mestadelen av den bara ur skriftliga källor. Sådana finns i mängden eftersom ända sedan 1600-talet antecknade man svenska ordspråk. Den första tryckta svenska ordspråkssamlingen var *Penu Proverbiale...* av Christopher Larsson Grubb från 1665. Sedan dess har det tillkommit flera tiotals ordspråkssamlingar och kataloger av både vetenskaplig och populariserande karaktär. Några exempel på nutida vedertagna ordspråkssamlingar är Fredrik Ströms verk *Svenskarna i sina ordspråk jämte sju tusen svenska ordspråk...* (första tryckning 1926) och Pelle Holms *Ordspråk och talesätt med förklaringar* (första tryckning 1965) samt *Bevingade ord...* (av samma författare, första upplaga 1939). Dessa är visserligen skriftliga insamlingar av materialet som ursprungligen hörde till den muntliga kulturen, men de är samtidigt en källa som man kan relatera analyser av nutida skriftspråkligt material till.

1.3. FORMANALYS

Svenska ordspråk har ofta en påståendesats' ordföljd, t.ex. *Bränt barn skyr elden; Lagom är bäst; En olycka kommer sällan ensam*. På satsnivån finns det ett antal matriser som fungerar som formler karaktäristiska för de svenska ordspråken. Ett exempel utgör satsmatrisen som börjar på *man ska* respektive

man ska inte göra något, t.ex. *Man ska ta seden dit man kommer; Man ska inte kasta ut barnet med badvattnet; Man ska inte kasta pärlor för svin.* Konstruktionen med ska kan även alternera med få, jmf *Man får ta seden dit man kommer.* En annan syntaktisk formel som är typisk för de svenska ordspråken är *hellre ... än ...*, t.ex. *Hellre en fågel i handen än tio i skogen*; alternativt *bättre ... än ...*, t.ex. *Bättre stämman i bäcken än i ån; Bättre sent än aldrig* (efter Holbek, Piø 1996:15). Även andra syntaktiska formler för svenska ordspråk kan urskiljas:

- när man talar om (så) ..., t.ex. *När man talar om trollet, så är det i farstun; När man talar om solen skiner den; När man talar om vargen står han vid färrporten.*
- ingen / inget ... utan ..., t.ex. *Ingen rök utan eld; Intet hus utan mus; Utan synd ingen frälsning; Ingen nöd utan skal, inget hus utan kval.*
- som man ... får man ... / (så) blir man ..., t.ex. *Som man bäddar får man ligga; Som man sår får man skörda; Som man är klädd blir man hädd; Som man är skodd, så blir man trodd.*
- den som ... (han) ..., t.ex. *Den som spar han har; Den som vågar vinner; Den som gräver en grop åt andra faller ofta själv däri; Den intet vågar, han intet vinner; Den som väntar på något gott väntar aldrig för länge.*
- ... är bra / gott men ... är bättre, t.ex. *Vetande är bra, men vett är bättre; Lova är gott men hålla är bättre.* Ett liknande fall är även *Tala är silver, tiga är guld* som också bygger på den semantiska graderingen bra – bättre (mer om semantisk analys – se nedan i detta kapitel).
- Ju ... ju / desto / dess ..., t.ex. *Ju mer man stryker katten på ryggen, ju högre sätter han upp rumpan; Ju fetare köket desto magrare testamentet; Ju högre apan klättrar, dess mer visar hon rumpan.*

Eftersom ordspråk uttrycker en allmän erfarenhet är de oftast formulerade i presens (jmf exemplen ovan). De kan också vara utformade som imperativsats, dvs. förmedla en uppmaning, t.ex. *Lek inte med elden; Tänk först och tala sedan.* Det händer också att verbet utelämnas helt och ordspråken har formen av icke satsformade meningar, som t.ex. i *Bättre sent än aldrig* (efter *Norstedts ordspråksbok* 1996:7f).

Förutom genom de grammatiska kategorierna (presens, påståendesats, imperativ, icke satsformad mening) och de syntaktiska formerna kan ordspråkens memorerande underlättas också genom rimmade och rytmiska former. Några exempel är: *Bonden skall med svett och möda alla tusen djävlar föda; Kaka söker maka; Sus och dus gör tomma hus.* I fornnordiskan användes inte slutrim (som i exemplen ovan) utav s.k. ”bokstavsrim”, dvs. alliteration, t.ex. *Lika barn leka bäst* (observera den dubbla alliterationen på b och l); *Land skall med lag byggas.*

Ordspråk kännetecknas också av ordlekar, parallella ordställningar och andra stilmedel. Ett intressant exempel är *Akta dig för fyra farliga F: flickan, flaskan, fogden och fan*, som har den parallella alliterade ordställningen samt vokalföljden i-a-o-a som påminner om tripp-trapp-trull eller snipp-snapp-snut

m.fl. (efter Holbek, Piø 1996:15; Lindström 2002:34). Fler belägg på parallellism och upprepningar utgör *Gammal sed och gammal dräkt pryda gammal bonde bäst; Kommer dag kommer råd* (efter Rooth 1968:VI f).

Ett vanligt stilmedel som förekommer i ordspråk är antitesen. Den grundar sig ofta på semantiska motsatspar som

- man – kvinna (*Kvinnans list övergår mannens förstånd*),
- barn – vuxna (*Barnet är mannens fader*),
- fattig – rik (*Den fattige fattas mycket, den girige allt*),
- idag – imorgon (*Vad du kan göra idag uppskjut ej till imorgon*),
- dö – leva (*Bättre väl dö än illa leva*).

Ett utmärkt exempel är ordspråket *Lätt fångat lätt förgånget* som förenar stilmedlen bokstavsrim (alliteration), slutrim, upprepning, parallellism och antites (efter *Norstedts ordspråksbok* 1996:8).

Ett annat stilmedel som ofta framträder i ordspråken är symbolen eller bilden, t.ex. *Galna katter får rivet skinn; Flygande kråka får nåt, sittandes får inget; Bränt barn skyr elden*. Ordspråkets symbol – till skillnad från den litterära symbolen – ska tillämpas i levande livet för att åskådliggöra en konkret situation, en händelse eller ett dåd (efter Rooth 1968:VII).

De olika ordspråksformlerna kan också analyseras och klassificeras från en semantisk synvinkel. Det finns en stor grupp ordspråk vilkas semantiska struktur präglas av allmän kvantifikation. Denna typ av ordspråk laborerar med klasser av objekt (föremål, levande väsen, händelser m.fl.). Den allmänna kvantifikationen (som tolkas "för varje x gäller att om A(x) så B") vittnar om ordspråkens universella karaktär. Ordspråk med allmän kvantifikation skapar allmängiltiga regler som organiserar verkligheten och hjälper till att förstå den, genom att säga att "så här är det". Detta inger människan/språkbrukaren trygghet – det är lättare att fungera i en verklighet där man vet hur saker och ting förhåller sig. Universella regler förekommer i alla kulturer och vissa av dem överskrider den givna kulturens gränser. Därför återfinns man liknande ordspråk i olika språk- och kulturområden. Man kan således observera att det finns en gemensam allmänneuropeisk ordspråksskatt. Å andra sidan förekommer det också kulturspecifika ordspråk i olika länder. Det kan ibland vara svårt att avgöra vilka ordspråk som härstammar från den gemensamma europeiska kulturkällan och vilka som är kulturspecifika för ett visst land.

Några exempel på svenska ordspråk med allmän kvantifikation följer nedan:

- *Bränt barn skyr elden* – "x" (klass av levande väsen) är varje *barn* som är *bränt* och regeln är att det *skyr elden*.
- *När man talar om vargen står han vid fårporten* – "x" (klass av händelser) är varje *gång man talar om vargen* och regeln är att den då *står vid fårporten*.
- *Den intet vågar, han intet vinner* – "x" (klass av levande väsen) är varje *människa* som *intet vågar* och regeln är att hon då *intet vinner*.

Symbolerna ska naturligtvis tolkas om från bildspråket till den konkreta tillämpningssituationen (jämför ovan). Också förekomsten av de generaliserande myckenhetsorden *ingen / ingen / inga*, som i matrisen *ingen / inget ... utan ...*, vittnar om stark universalitet.

Ordspråksformlerna med allmän kvantifikation beskriver ofta specifika förhållanden mellan klasser av objekt. Matrisen *Ju ... ju / desto / dess ...* beskriver en fast koppling mellan par av händelser. Förekomsten av den ena företeelsen innebär oundvikligt förekomsten av den andra. Ett liknande fall utgör formeln *när man talar om (så) ...* Matrisen *... är bra men ... är bättre* beskriver också ett fast förhållande mellan två objekt där den andra omtalade företeelsen är att föredra framför den första. (Observera att den positiva laddningen hos det första omtalade objektet försvagas genom framlyftningen av det andra objektet.) Matrisen *bättre / hellre ... än* å andra sidan lyfter fram det första omtalade objektet genom att kontrastera det mot det andra objektet som får en negativ laddning.

En annan grupp, ur den semantiska synvinkeln sett, bildar ordspråksformlerna som innehåller ett modalt element med imperativ innebörd (deontisk modalitet). Hit hör först och främst matriserna som börjar på *man ska* (eller *får*), respektive *man ska inte* göra något (jmf exemplen ovan i detta kapitel). Tillsammans med ordspråken som är utformade i imperativ (ibid.) skapar de normer – vardagliga ”lagar”, och bildar riktlinjer för handlingar i livet. Man kan likna dem vid budord som avser vardagen.

1.4. VARIATION

I de skriftliga samlingarna har de svenska ordspråken stelnat i sådana former som samlarna har valt att anteckna. Man kan idag inte veta hur mycket variation de nedskrivna ordspråken undergick under det dagliga bruket i det gamla talspråkliga allmogesamhället. Man kan dock, i enighet med Walter Ongs teorier om den muntliga kulturen, anta att en viss variation alltid har förekommit inom formlernas ramar. Härom vittnar det faktum att även i samlingarna kan alternativa former spåras, som t.ex.:

- *Man ska ta seden dit man kommer* och *Man får ta seden dit man kommer*; eller *En olycka kommer sällan ensam* och *En olycka kommer aldrig ensam* – som utgör exempel på lexikal variation (i fråga om val av bäraren av den imperativa innebörden),
- *Den drunknande griper efter halmstrået* och *Den drunknande griper efter ett halmstrå*; eller *Den som kommer först till kvarn får först mala* och *Den som kommer först till kvarn får först malet* – grammatisk variation (i fråga om species respektive böjning),
- *Alla katter är grå i mörkret* och *I mörkret är alla katter grå* – syntaktisk variation (i fråga om ordföljd)
(efter *Norstedts ordspråksbok* 1996:8).

2. UNDERSÖKNING

Det som dock kan undersökas idag är hur de gamla, ur den muntliga traditionen härstammande ordspråken fungerar och hur de varierar i dagens högelektro-niska kultur. Som undersökningsmaterial för att fastställa detta har tjänat ett urval reklamannonser och tidningsartiklar ur den svenska pressen samt två datakorpusar. Reklamannonserna och tidningsartiklarna samlade jag under åren 2002–2004 då jag arbetade med projektet om ordspråk i modern svenska (jmf Walawender 2004). Korpusarna Press 97 och Press 98 som jag arbetade med finns tillgängliga i Språkbanken på Göteborgs universitets server (<http://sprakbanken.gu.se/>) och de omfattar tidningstexter från åren 1997 och 1998. Med utgångspunkten i de former som är antecknade i samlingarna har jag granskat vilken variation ordspråken utsätts för i dagens tidnings- (och tidningsreklam-) svenska. Man kan observera några tydliga tendenser som kommer att redogöras för i följande stycken.

För enkelhetens skull kommer följande förkortningar brukas vid referenserna till de olika tidningarna:

- DN – Dagens Nyheter
- GP – Göteborgs-Posten
- HH – Hus&Hem
- IFM – IKEA Family Magazine
- MG – Metro Göteborg
- MM – Metro Malmö
- SDS – Sydsvenska Dagbladet
- SvD – Svenska Dagbladet

2.1. AVBRYTNING

Eftersom ordspråk tillhör det gemensamma kulturarvet och ingår i den in-födda språkkompetensen, antas de vara kända för mottagarna av reklamen/tid-ningstexten. Företeelsen som jag har kallat för avbrytning innebär att istället för hela ordspråket används bara dess första del; den senare delen utelämnas eftersom den presumeras vara bekant för mottagarna. Några exempel härpå följer nedan:

- 1) Tala är silver (rubrik SDS 20.08.02) (... *tiga är guld*)
- 2) Det som göms i sno ... (rubrik SDS 22.08.02) (... *kommer upp i tö*)
- 3) Den som väntar på något gott väntar aldrig ... (rubrik SDS 20.08.02) (... *för länge*)

Det kan observeras att det på det formella planet utelämnades hela satsen i de två första exemplen ovan (den samordnade satsen i nr 1) och huvudsatsen i nr 2)). I det tredje exemplet utelämnades bara tidsadverbialen som var den sista konstituenten i satsen.

Med hjälp av avbrytning skapas en anspelning på hela det ursprungliga ordspråket, där den frånvarande delen fylls ut av mottagaren. Formeln bryts av

ungefär i mitten, med antagandet att mottagarens språkkompetens möjliggör rekonstruktionen.

2.2. REDUCERING

Till skillnad från avbrytningen, där formelns början citeras, men slutet fylls ut av mottagaren, innebär reduceringen ett kraftigare ingripande i strukturen. Här är det bara en intern del av formeln som anförs, en fras som extraherats ur ordspråkets kärna. Några exempel följer nedan:

- 4) Först till kvarn! (reklam GP 22.03.03, reklam DN 11.06.04, underrubrik SvD Press 97) (jmf *Den som kommer först till kvarn får först mala*)
- 5) Kasta inte pärlor för svin (GP 8.01.03) (jmf *Man ska inte kasta pärlor för svin*)
- 6) Över ån efter vatten (rubrik GP 10.03.03) (jmf *Man ska inte gå över ån efter vatten*)
- 7) Grisen i säcken (underrubrik SvD Press 97) (jmf *Man ska inte köpa grisen i säcken*)

Förutom att fungera självständigt (ofta som reklamslogan eller i rubrik och underrubrik), kan den reducerade frasen också fungera som ett talesätt – dvs. som en kortare konstruktion som införlivas i en större syntaktisk enhet. De från ordspråken reducerade fraserna stryks under i exemplen nedan:

- 8) Ett försök att stämna i backen? (SvD Press 97) (jmf *Bättre stämna i backen än i ån*)
- 9) Agaren staten har inte varit intresserad av att rabattera aktien för de mindre placerarna som alltså får köpa grisen i säcken ... (SvD Press 97) (jmf *Man ska inte köpa grisen i säcken*)
- 10) Här är det inte tal om att ta seden dit man kommer (SvD Press 97) (jmf *Man får ta seden dit man kommer*)
- 11) När jag kritiserar Zaremba för att kasta ut barnet med badvattnet vill Arvidsson ha det till att jag försvarar själva badvattnet (SvD Press 97) (jmf *Man ska inte kasta ut barnet med badvattnet*)
- 12) Vi har i Mellerud mycket bra livsmedelsaffärer och det mesta vi behöver finns att köpa inom tätorten, så vi behöver inte gå över ån efter vatten (GP Press 98) (jmf *Man ska inte gå över ån efter vatten*)
- 13) Hoppla! – ingen ko på isen när Runar kör (rubrik GP 12.01.03) (jmf *Det är ingen ko på isen så länge rumpen är i land*)

Ett intressant exempel utgör det reducerade, högfrekventa "först till kvarn" (av *Den som kommer först till kvarn får först mala*) som har bildat en ny egen fraseologi. Det förekommer oftast i konstruktioner som "principen först till kvarn" som "gäller" i olika sammanhang. (Även "regeln först till kvarn" har påträffats en gång, vilket vittnar om en ytterligare variation inom formelns ramar.) Den ena formeln – ordspråksformeln har här alltså övergått till en annan, ny formel – talesattsformeln principen *först till kvarn gäller*. Några exempel följer nedan:

- 14) ... utan hela posten bjuds ut enligt *principen först till kvarn* (SvD Press 97)

- 15) De speciella telefonnumren meddelas den 17 april och det är principen först till kvarn som gäller (GP Press 98)
- 16) Biljetter finns att hämta i Dieselbutiken och regeln först till kvarn gäller (SvD Press 97)

2.3. UTVÄXLING AV ETT ELLER FLERA ORD

Med utgångspunkten i den ursprungliga formeln byts i det här fallet ett eller flera ord ut inuti matrisen och en ny konstruktion skapas, som påminner om den ursprungliga. Exempel på utväxling av ett ord i matrisen (det utbytta ordet stryks under):

- 17) Lika delar leka bäst (reklam IFM nr 2/2003) (jmf *Lika barn leka bäst*)
- 18) Rika barn leka bäst (rubrik SvD Press 97)
- 19) Olika barn leka bäst (underrubrik SvD Press 98)
- 20) En förkylning kommer sällan ensam (reklam HH 10.10.02) (jmf *En olycka kommer sällan ensam*)
- 21) Man brukar ta seden dit man kommer, säger hovets informationschef ... (DN Press 97) (jmf *Man får ta seden dit man kommer*)
- 22) Så det känns helt okej att Nobelfesten är första gången gillt (SvD Press 97) (jmf *Tredje gången gillt*)
- 23) Andra gången gillt blev det när Alingsås Futurum och näringslivet gemensamt ansökte om att få starta en yrkesinriktad utbildning på högskolenivå (GP Press 98)
- 24) Det blev fjärde gången gillt för Kim Dä Jung (SvD Press 97)
- 25) Femte gången gillt (rubrik GP Press 97)

Exempel på utväxling av flera ord i matrisen (de utbytta orden stryks under):

- 26) Vad som göms i snö kan vara ren is (reklam GP 28.10.04) (jmf *Det som göms i snö kommer upp i to*)
- 27) Under rubriken "Gaster ska ta seden dit de kommer" (10/12) skriver Olle Wiberg att ... (DN Press 97) (jmf *Man får ta seden dit man kommer*)
- 28) Pröva först och tala sedan (rubrik GP 9.01.03) (jmf *Tänk först och tala sedan*)
- 29) Bekräftade barn iobbar bäst (rubrik GP Press 98) (jmf *Lika barn leka bäst*)

Vad gäller exemplet nr 27) är det dock värt att påpeka att verben *få* och *ska* alternerar ofta i matrisen av detta slag (jmf ovan kap. 1.3 och kap. 1.4). Utväxlingen avser i första hand subjektet – "man" har bytts ut mot "gäster / de".

Av exemplen ovan framgår det att utväxlingar av element inom formeln kan vara mer eller mindre omfattande. De kan beröra allt ifrån ett enstaka ord till flera ord eller hela fraser. En fråga uppstår – är vissa formler mer mottagliga för utbyte av enskilda element, dvs. mer öppna för utväxlingar? Och följaktligen – finns det å andra sidan formler som är mer slutna? *Tredje gången gillt* är väldigt mottagligt för utbytet av det lexikala elementet – räkneordet. Också *Lika barn leka bäst* är öppet och tillåter stor variation av de lexikala elementen, både när det gäller adjektivet, substantivet och verbet. Man kan föreställa sig att även utbytet av adverbet skulle fungera – "Trötta barn leka

sämst" (redaktionellt exempel). Kravet som måste uppfyllas verkar vara att högst två av de fyra elementen byts ut, alltså inte mer än hälften av formeln; annars föreligger risken att ordspråket skulle bli oigenkännligt och att anspelingen inte skulle fungera. Å andra sidan har jag inte hittat någon variation av exempelvis ordspråket *Bättre sent än aldrig*. Det kan bero på slumpen; en konstruktion som "Bättre imorgon än aldrig" (redaktionellt exempel) är visserligen tänkbar. Det kan emellertid också vara ett exempel på en mera sluten formel.

2.4. UTÖKNING MED ETT ELLER FLERA ORD

Förutom att förkortas (avbrytning, reducering) och undergå utbyte av del-element (utväxling) kan ordspråksformlerna också utvidgas. Den ursprungliga matrisen tillfogas i så fall ett eller flera ord. Några exempel följer nedan (de tillagda orden stryks under):

- 30) Lagom med retorik är bäst (rubrik MG 3.03.03) (jmf *Lagom är bäst*)
- 31) Lagom stora och lagom fasta är bäst! (GP Press 98)
- 32) Dessutom hade Superchunk den goda smaken att veta att lagom faktiskt är bäst (DN Press 97)
- 33) Motto: Lagom är inte alltid bäst (GP Press 97)
- 34) Lagom är väl alltid bäst? (GP Press 98)

Lagom är bäst är i själva verket det ordspråket som jag har funnit flest belägg på utvidgningar av (jmf även fler exempel nedan i kap. 2.6). Också *Tredje gången gillt* och *Lika barn leka bäst* har undergått diverse förändringar. Man kan följaktligen konstatera att det finns några ordspråk som uppfräschas mycket ofta och gärna i tidnings- och tidningsreklamspåren.

2.5. ANVÄNDNING AV ÄNDRAD GRAMMATISK FORM

Denna företeelse förekommer oftast i förbindelse men de andra ovan nämnda. Den innebär att det ursprungliga ordspråket eller delar av det används som ett genuint talesätt och böjs in i texten, varvid ändringar i den grammatiska formen (verbform, satstyp m.m.) förekommer. Den underliggande formeln bryts helt och hållet och berövas den universella karaktären som ordspråk besitter för att tillämpa ordspråket i en konkret situation. Exempel:

- 35) Skulle vi ta seden dit vi kom? (MM 7.08.02) (jmf *Man får ta seden dit man kommer*) – utväxling av subjekt och böjning i konjunktiv
- 36) Alltför många har köpt grisen i säcken och sedan aldrig börjat använda programmet för att det inte passade! (SvD Press 98) (jmf *Man ska inte köpa grisen i säcken*) – reducering till "köpa grisen i säcken" samt böjning av verbet i perfekt
- 37) Palestinierna har tagit illa upp och deras säkerhetschef Jibril Rajub har varnat Hanegbi för att leka med elden (DN Press 97) (jmf *Lek inte med elden*) – reducering till "leka med elden" samt användning i infinitiv

Fler exempel på användningar av ändrad grammatisk form följer i nästa kapitel.

2.6. KOMBINERADE VARIATIONER

De enskilda typerna av variationer inom ordspråksformlernas ramar kan också förekomma i kombination med varandra. Reduceringar till talesätt medför ofta användningar av ändrad grammatisk form:

- 38) Äter kakan och har den kvar (rubrik i GP 10.01.03) (jmf *Man kan inte både äta kakan och ha den kvar*) – reducering till "äta kakan och ha den kvar" samt böjning av verben i presens
- 39) ... ta vara på din stund på jorden, gå inte över ån efter vatten, läs inte in dina egna drömmar i andra (SvD Press 97) (jmf *Man ska inte gå över ån efter vatten*) – reducering till "inte gå över ån efter vatten" samt användning i imperativ
- 40) Särskilt sedan Förenta staternas lek med elden kring Taiwan i somras ser vi krigshotet som verkligt och möjligt (SvD Press 97) (jmf *Lek inte med elden*) – reducering till "lek med elden" (ändring från verbfras till nominalfras)
- 41) ... men att han i avsaknad av religiositet är utan djup: "barnet har kastats ut med badvattnet" (SvD Press 98) (jmf *Man ska inte kasta ut barnet med badvattnet*) – reducering till "kasta ut barnet med badvattnet" samt böjning av verbet i perfekt passiv
- 42) Man stämmer i backen och så småningom minskas även antalet allvarliga brott (SvD Press 98) (jmf *Bättre stämma i bäcken än i ån*) – reducering till "stämma i bäcken" samt böjning av verbet i presens

Reduceringen till en kortare, talesättliknande konstruktion kan också kombineras med utökningen:

- 43) Inte heller har Japan ingripit för att stämma i den protektionistiska backen (SvD Press 98) (jmf *Bättre stämma i bäcken än i ån*) – reducering till "stämma i bäcken" samt tillägg av attributet "den protektionistiska"

Inte sällan kombineras reduceringen och användningen av ändrad grammatisk form och även utökningen eller utväxlingen av ord i samma belägg:

- 44) Chilenare leker lekfullt med elden (rubrik SvD Press 98) (jmf *Lek inte med elden*) – reducering till "leka med elden", tillägg av adverbialt "lekfullt" samt böjning av verbet i presens
- 45) Så Jönköpingspubliken köpte verkligen grisen i sacken när den löste biljett till Ugglas turnépremiär (SvD Press 97) (jmf *Man ska inte köpa grisen i sacken*) – reducering till "köpa grisen i sacken", tillägg av adverbialt "verkligen" samt böjning av verbet i preteritum
- 46) Resultatet blir att företaget slänger ut barnet med badvattnet, menar de ... (SvD Press 97) (jmf *Man ska inte kasta ut barnet med badvattnet*) – reducering till "kasta ut barnet med badvattnet", utbyte av "kasta ut" mot "slänga ut", böjning av verbet i presens

Också utväxlingen och utökningen av ord kan åtföljas:

- 47) Lagom är definitivt sämst i det här fallet (DN Press 97) (jmf *Lagom är bäst*)
- 48) Lagom sexig kropp säljer bäst (rubrik i SvD Press 97)

Ett intressant exempel utgör:

49) Få en ny fin kaka och samtidigt äta på den gamla (MG 22.01.03) (jmf *Man kan inte både äta kakan och ha den kvar*)

som förenar reducering till "äta kakan och ha den kvar", utökning ("ny", "fin", "den gamla"), utväxling av ord ("ha" mot "få"), ändrad ordföljd samt användning i infinitiv. Trots de omfattande syntaktiska och lexikaliska ingripandena är anspelnigen på det ursprungliga ordspråket tydlig hos den nya konstruktionen och ordleken är lyckad.

Som synes ovan har *Lek inte med elden* förekommit i olika kombinerade variationer. Detta påvisar återigen att vissa ordspråk har mer öppna och flexibla formler än andra (jmf *Tredje gången gillt* och *Lika barn leka bäst* i kap. 2.3 och *Lagom är bäst* i kap. 2.4.). *Lek inte med elden*, som i likhet med *Lagom är bäst* är en enkel sats (fast en imperativsats och inte ett påstående), kan lätt reduceras till talesättet "leka med elden". Den reducerade verbfrasen saknar subjekt, som fylls ut med olika nominalfraser. Konstruktionen kan också utan svårighet utökas med olika adverbial. Vad mer, den kan till och med omskapas till nominalfrasen "en lek med elden", vilket är ett djupt ingripande i den ursprungliga formelns struktur.

3. SLUTORD / DISKUSSION

Undersökningen av tidningstexterna och reklamannonserna ovan leder till slutsatsen att svenska ordspråk än i dagens svenska fungerar som öppna formler som tillåter variation. Det finns en mängd matriser som ordspråk är uppbyggda efter; matriserna är flexibla och fungerar som ett fraseologiskt konstruktions-skelett lämpligt för skapande av nya, tillfälliga konstruktioner. Variationen är av olika slag och kan innebära både svaga och djupa ingripanden i formeln. De enskilda delementen kan tas bort eller bytas ut, också nya element kan tillfogas, t.ex.:

- påståenden görs om till frågor (*Lagom är väl alltid bäst?*),
- orden ändras – ofta skämtsamt (*Rika barn leka bäst; Femte gången gillt*),
- ord läggs till (*Lagom stora och lagom fasta är bäst; köpte verkligen grisen i säcken*),
- eller dras ifrån (*först till kvarn; stämma i bäcken; gå över än efter vatten*).

I de mest extrema fallen bryts formeln upp totalt och den nya strukturen blir mer eller mindre olika den ursprungliga (jmf *Lek inte med elden* och *en lek med elden*). Det tycks å andra sidan också finnas ordspråk med mer slutna formler som inte tillåter variation.

Den i stort sett flexibla användningen av ordspråk i tidningssvenskan får läsarna att reagera och drar deras uppmärksamhet till artikeln eller annonsen.

Den väcker intresse och anspelar på den allmänna språkkompetensen. Den vittnar också om att ordspråk är levande moment i språket och att de är attraktiva som uttrycksmedel. De tillfälligt bildade konstruktionerna utgår från det fraseologiska skelettet som de existerande matriserna erbjuder och når högt sanningsvärde genom att påminna om ordspråk till formen. Deras semantiska innehåll rättfärdigas genom formell anspelning på de kända ordspråken som i sig har hög status av universella regler. Det aktuella innehållet gjuts in i den universella sanningens ramar och rättfärdigas på så sätt. Genom användningen av ett ordspråk eller en ordspråksliknande konstruktion upphöjs det som sägs i tidningstexten till det allmängiltiga planet. Å andra sidan kan de tillfälliga konstruktionerna etablera sig i språket och bilda egen fraseologi (som är fallet med *först till kvarn* i undersökningen ovan).

Man kan utveckla resonemanget kring nybildade ordspråksvariationer vidare. Emma Sköldberg i sin insiktsfulla artikel *Ordspråk – mossbelupna moralkakor eller energibesparande visdomsord?* framhåller följande (Sköldberg 1997:313):

Något som också är troligt är att det även nu bildas ordspråk som kommer att användas i framtiden. Uttryck som inte faller tillbaka på det gamla bondesamhället utan som snarare återspeglar dagens samhälle.

På grundval av variationerna av de existerande formlerna kan nya ordspråk skapas. Det kan vara politiska eller ideologiska slagord som t.ex.

- *Hellre röd än död* – jmf matrisen *hellre ... än ... (Hellre en fågel i handen än tio i skogen)*
- *En kvinna utan karl är som en fisk utan cykel* – jmf *En kvinna utan karl är som en ko utan svans*

eller parodier:

- *Bränt barn luktar illa* – jmf *Bränt barn skyr elden*

eller också de vardagliga klichéerna som kanske kommer att uppnå ordspråksstatus och kommer att betraktas som kulturskatt av kommande generationer:

- *Den som lever får se* – jmf matrisen *den som ... (han) ... (Den som spar han har)*

En kåsör i MG kommenterar det på följande ironiskt vis (Hakelius Popova 2003):

Ett nytt visdomsord har konkurrerat ut gamla godingar som "Bra karl reder sig själv" och "Som man bäddar får man ligga". Nu heter det "Man måste få misslyckas ..."

Denna benägenhet till att använda ordspråk som öppna formler kan ses som ett tecken på att den nutida högelektroniska kulturen fortfarande har någonting gemensamt med den primärt muntliga kulturen och dess tanke- och uttrycksätt. Inte utan skäl beskriver Ong den elektroniska kulturen som präglad av sekundär talspråklighet (efter Ong 1990:15).

LITTERATUR

- Grubb, Christopher Larsson, 1665. *Penu Proverbiale, Dhet är: Ett ymnigt förråd aff allehanda Gambla och Nyia Swenska Ordseeder och Lährespråk. Deels genom långlig Observation antecknade; Dels aff Latinen och Tyskan uthsökte, och til Swänskan lämpade: Medh en kort explication för dhe enfaldigas skul: Sampt wedhängde Sententier och Verilogier; Så och richtige Concordantier Ordspråken emillan. Ad marginem någre Skriffthenes rum införde, som medh Ordspråken synes hafwa någon likheet. Wår Swänska nation (förmodeligen) til tiänst och behag sammanskriffne Aff Christoph: L. Grubb, Präs[idens] Calm[ariensis].*
- Hakelius Popova, Susanna, 2003. Dags att ta konsekvenserna. Kåseri i: *Metro Göteborg* 7.02.2003.
- Holbek, Bengt, Piø, Iørn, 1984. Lite om ordspråk. I: *All världens ordspråk*. Stockholm: Informationsförlaget.
- Holm, Pelle, 1978. *Bevingade ord och andra talesätt*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- 1979. *Ordspråk och talesätt med förklaringar*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Lindström, Fredrik, 2002. *Världens dåligaste språk*. Stockholm: MånPocket.
- Ong, Walter, 1990. *Muntlig och skriftlig kultur. Teknologisering av ordet*. Göteborg: Bokförlaget Anthropos.
- Rooth, Anna Birgitta, 1968. *Ordspråk från södra Sverige. Ordnade efter åsikter, värderingar, samhällssyn. Med en inledning om etnologiska och sociala aspekter på ordspråken*. Lund: Studentlitteratur.
- Sköldberg, Emma, 1997. Ordspråk – mossbelupna moralkakor eller energibesparande visdomsord? I: *Vad menar dom egentligen? Från bondejargong till forskarretorik* [Humanist-boken nr 10]. Utgiven av Humanistiska fakultetsnämnden, Göteborgs universitet.
- Ström, Fredrik, 1926. *Svenskarna i sina ordspråk jämte sju tusen svenska ordspråk, om gud och djävulen, mannen, kvinnan och kärleken, livet och döden, glädjen och sorgen, ämbeten och yrken etc.* Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Swahn, Jan-Öjvind, 2000. *Varför säger vi så? Kåserier om talesätt, ordspråk och ordstäv*. Stockholm: Bokförlaget Prisma.
- Söderbäck, Helmer, 1987. *Fick du fikon, Zackarias? Bevingade ord och ordspråk från Bibeln*. Emmaboda: Text & Tanke Förlag AB.
- Walawender, Natalia, 2004. *Ordspråk i modern svenska. Ett fördjupat studium av en grupp ordspråk ur kategorin "levnadsregler och goda råd"*. Adam Mickiewicz Universitet, Poznań, opublicerad magisteruppsats.
- Åberg, Gösta 2000. *Ordspråk, ordstäv och talesätt*. Stockholm: En bok för alla.